

بررسی تحولات جمعیتی شهرهای استان گلستان

(۱۳۳۵-۷۵)

دکتر رحیم بردی آنامراد نژاد^۱

چکیده

این مقاله به منظور بررسی مقدماتی تحولات جمعیتی شهرهای استان گلستان تهیه گردیده است. اهمیت موضوع از آن جهت است که مطالعه و شناخت تحولات جمعیتی در هر منطقه ای، زیربنا و اساس هرگونه برنامه ریزی می باشد بویژه آن که این مطالعه در استان نوپایی مانند گلستان باشد که مطالعه کمتری در آن صورت گرفته است. با استفاده از روش تحلیل تکوینی و با تجزیه و تحلیل موضوع، نتایجی حاصل گردید که اهم آنها عبارتند از: تراکم بیشتر جمعیت شهرنشین در نیمه جنوبی استان به تبعیت از مساعدت عوامل طبیعی و سیاست گریز از مرز، موزون شدن رشد جمعیت شهری استان بعد از چند دهه فرازونشیب، مؤثر بودن اقدامات دولت در تبدیل روستاهای مناطق محروم نیمه شمالی به شهر در راستای بهینه سازی الگوی توزیع فضایی شهرهای استان.

واژگان کلیدی

شهرنشینی، توزیع فضایی، نرخ رشد جمعیت - گریز از مرز

مقدمه

در بسیاری از دوره های تاریخی، جمعیت شهرها رشد داشته اند ولی شتاب و ابعاد شهرنشینی در سالهای اخیر بی سابقه بوده است و این بدین معنی است که شهرنشینی، روند غالب در توزیع فضایی جمعیت جهان است (Carter, 1990, 24) بطوری که پیش بینی می شود تا سال ۲۰۲۵، ۲/۴۸ میلیارد نفر به جمعیت شهری سال ۱۹۹۵ اضافه خواهد شد (Costa, 1998, 8). کشور ما نیز به عنوان یک کشور در حال توسعه که رشد شهرنشینی در آنها سریعتر از کشورهای توسعه یافته می باشد در دهه های اخیر از رشد سریع شهرنشینی برخوردار بوده است. براساس برآوردها «تا سال ۱۴۰۰ (ش.ه) حدود ۷۴ درصد جمعیت کشور در نقاط شهری ساکن خواهند بود.» (زنجان، ۲۹، ۱۳۷۰)

در استان گلستان که در سال ۱۳۷۶ از استان مازندران منتزع شده در زمینه شهرنشینی مطالعه کمتری صورت گرفته است و این تحقیق به منظور بررسی مقدماتی روند شهرنشینی و تحولات جمعیتی شهرهای استان طی سالهای ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۰ انجام گرفته است آگاهی از دورانهای رکود یا رشد سریع جمعیت در شهرهای مختلف استان و علل ایجاد آنها می تواند ضمن ترسیم وضع گذشته و حال، به برنامه ریزی صحیح و اصولی به منظور توسعه شهرها و پیش بینی شرایط آتی آنها کمک مؤثری نماید.

روش تحقیق

در این تحقیق، در راستای پاسخگویی به این سوال که شهرهای استان گلستان از نظر جمعیتی در طول دهه های گذشته چه تحولاتی داشته و به چه دلایلی برخی از شهرها از رشد سریعتری برخوردار بودند، ابتدا نتایج کلیه سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن در خصوص شهرهای کنونی استان استخراج و سپس با استفاده از نرم افزار Excel

نمودار مربوطه رسم گردید و به تجزیه و تحلیل مطالب با روش تحلیل تکوینی پرداخته شد.

نگاهی به توزیع فضایی شهرهای استان گلستان

استان گلستان که در جنوب شرقی دریای خزر و بین رشته کوه البرز و جمهوری ترکمنستان در شمال قرار گرفته، دارای ویژگیهای خاص جغرافیایی در مسایل طبیعی اعم از توپوگرافی، اقلیم، خاک و تنوع در مسایل انسانی نظیر اقوام و زبانهای گوناگون و تنوع فعالیتهای اقتصادی می باشد. دسترسی به دریای خزر، وجود جنگلهای انبوه، رشته کوه البرز، خاک حاصلخیز، آب و هوای متنوع و استعدادهای انسانی از جمله توانمندیهای استان به شمار می رود.

نظر به اهمیت خاک حاصلخیز، اقلیم مساعد و دسترسی به منابع آب در جذب جمعیت، بیشترین جمعیت استان در مخروط افکنه های واقع در محل تلاقی جلگه گرگان و رشته کوه البرز استقرار یافته است که جاده ترانزیتی تهران - مشهد از آنجا عبور می کند. هرچه به سمت نواحی شمالی استان پیش برویم از مقدار بارندگی کاسته شده و بر شدت گرما و شوری خاک افزوده می شود و طبعاً میزان جمعیت نیز کاهش می یابد. جمعیت شهرنشین نیز به تبعیت از این مسائل، عمدتاً در محور تلاقی جلگه و کوهستان متمرکز شده و در نواحی شمالی گرگان رود تا مرز ترکمنستان (نیمه شمالی استان) تراکم شهرها بسیار اندک می باشد.

علاوه بر مسائل طبیعی، برخی مسائل انسانی نظیر سیاست گریز از مرز رژیم گذشته و فاصله گیری از مرز ایدئولوژیک شوروی سابق را نیز نمی توان در کم جمعیت

روند شکل گیری و تحولات جمعیتی شهرهای استان

قدمت شهرنشینی در این ناحیه به دوره های قبل از اسلام برمی گردد، طبق آثاری که از کتیبه های داریوش بدست آمده است این ناحیه در قدیم به نام «ورکانه» خوانده می شد و در اوستا از آن بعنوان «هیرکانا» یاد شده و دارای تمدنی شش هزارساله است. برطبق روایتی، شهرگران را انوشیروان بنا کرده است (عابدین درکوش، ۱۳۶۴). شهر گرگان که امروزه با داشتن ۲۱۸۷۶۶ نفر (۱۳۸۰) پرجمعیت ترین شهر و مرکز استان گلستان می باشد تا اواخر دوره قاجاریه استرآباد نام داشت. استرآباد را بایستی مهدخاندان قاجار دانست زیرا آقامحمدخان قاجار، بنیانگذار حکومت قاجار در گرگان یا استرآباد متولد شد. (محمودزاده، ۱۹۳، ۱۳۵۰) این شهر در زمان رضاشاه و بدنبال تبدیل نام شهرها و آبادیهای ایران به فارسی، به نام گرگان خوانده شد. (فرهنگ معین، ص ۱۶۹۱)

دومین شهر استان، گنبدکاووس است که «نام این شهر از نام قابوس بن وشمگیر معروف به عنصرالمعالی (۴۰۳-۳۶۶ ه.ق) یکی از حاکمان آل زیار گرفته شده است. آرامگاه امیر عنصرالمعالی قابوس بن وشمگیر در این شهر است که در ۳۹۷ ه. ق به فرمان او در ۳ کیلومتری پایتخت خود «گرگان پیشین» بنا شده است. خرابه های جرجان یا گرگان پیشین در ۳ کیلومتری شهر گنبد قرار دارد. شهرجرجان در سده های هفتم و هشتم (ه.ق) در اثر یورش مغولان و تیموریان از بین رفت و بعداً شهری در کنار آن بنا شد که در سال ۱۳۱۶ (ش.ه) گنبدکاووس (گنبدقابوس) نامیده شد. (نوبان، ۱۳۷۶، ۴۳۱) این شهر امروزه دومین شهر پرجمعیت استان با ۱۲۰۴۴۲ نفر می باشد.

دیگر شهرهای استان گرچه ممکن است از نظر پیدایش و شکل گیری از قدمت طولانی برخوردار باشند مانند آق قلا، کردکوی و رامیان که به دوران صفویه می رسند ولی تحت

عنوان یک شهر با جمعیت کافی و ادارات مربوطه عمدتاً در دوران پهلوی که در راستای فعالیتهای شهرسازی از جمله قانون تعریض معابر و خیابانها (۱۳۱۲) صورت می گرفت (حبیبی، ۱۳۷۵، ۲۰۱) بنیانگذاری شده و از حالت صرفاً روستایی به صورت یک شهر درآمدند. از جمله آنها می توان به بندرترکمن (۱۳۰۷)، آزادشهر (۱۳۱۶)، مینودشت (۱۳۱۸) و بندرگز (۱۳۱۶) اشاره نمود. (افشار سیستانی، ۱۳۷۸)

در سال ۱۳۳۵ که اولین سرشماری عمومی نفوس و مسکن در ایران بطور رسمی انجام پذیرفت در پهنه استان کنونی گلستان ۵ شهرو وجود داشت که در قالب دو شهرستان بنامهای شهرستان «گرگان» با مرکزیت گرگان و شهرستان «دشت گرگان» با مرکزیت گنبدکاووس قرار داشتند. این شهرها عبارت بودند از گرگان، گنبدکاووس، کردکوی، بندرترکمن و گمیشان. شهرهای امروزی مانند آق قلا، علی آباد، آزادشهر و غیره در آن زمان دارای جمعیتی اندک و در حد یک روستا بوده و جایگاه شهری نیافته بودند.

بنابراین می توان گفت که عمده ترین مراکز شهری استان در آن سالها در مناطق غربی متمرکز بوده و در شرق استان تنها گنبدکاووس بر مناطق پیرامونی خود با روستاهای پرشمار آن حاکمیت مطلق شهری داشته است. در آن زمان جمعیت ساکن در پهنه گلستان امروزی ۲۲۰۱۸۱ نفر بوده است که از این تعداد تنها ۲۱/۸ درصد یعنی ۷۰۰۳۴ نفر شهرنشین بوده اند که از میانگین جمعیت شهرنشین کشور در آن سال (۳۱/۴ درصد) (نظریان، ۱۳۷۴، ۷۸) کمتر بوده است. در آن سال، شهرگرگان با ۲۸۳۸۰ نفر پرجمعیت ترین و گمیشان با ۵۱۶۸ نفر کوچکترین شهرستان بوده اند. (جدول شماره ۱)

در سال ۱۳۴۵ نیز دو شهرستان گرگان و دشت گرگان تمامی منطقه ای را که امروزه استان گلستان نام دارد پوشش می داده اند و مجموع جمعیت آنها ۵۹۴۵۳۵ نفر عنوان گردیده که تعداد ۱۳۹۲۶۸ نفر یعنی ۲۳/۴ درصد آن در شهرها ساکن بوده اند (میانگین

کشوری ۳۹ درصد). در این سرشماری علی آباد، با یک رشد ۱۸ درصدی (زنجان، ۱۳۶۸،۳۳) از یک روستای ۲۰۳۹ نفری در سال ۱۳۳۵ به یک شهر ۱۰۵۲۷ نفری تبدیل شده و به اتفاق بندرگز به جرگه شهرها می پیوندند. در طول دوره ده ساله بین ۱۳۳۵ تا ۴۵، گنبدکاووس با ۸/۲ درصد بالاترین میزان رشد جمعیت شهری را داشته و ضعیف ترین رشد متعلق به شهرکردکوی (۱/۴ درصد) بوده است. جدول شماره ۱ تغییرات جمعیت شهری استان را در طول چهار سال نشان می دهد. هرچند گالیکش ۲۰/۹ درصد، آزادشهر ۱۴/۵ درصد رشد جمعیتی داشته اند ولی در هیچ یک از این دو دوره سرشماری بعنوان نقطه شهری شناخته نمی شدند.

در فاصله سالهای ۵۵-۱۳۴۵، همزمان با رشد انفجاری جمعیت شهرنشین «که بازتاب واقعی اصلاحات ارضی و سرمایه گذاریهای ملی و رشد سریع سرمایه گذاریها در شهرها می باشد» (نظریان، ۱۳۷۴، ۷۹) شهرهای این منطقه از نظر تعداد و میزان جمعیت، روند رشد سریعی را نشان می دهند به طوری که تعداد شهرها از ۷ نقطه شهری در سال ۴۵ به بیش از دو برابر یعنی به ۱۵ نقطه شهری در سال ۵۵ افزایش می یابد و این شهرهای نوظهور عمدتاً در نیمه شرقی استان کنونی قرار داشتند که عبارتند از: خان ببین، رامیان (هرچند رامیان از نظر سکونتی از قدیمی ترین مناطق استان محسوب می شود ولی براساس تعاریف موجود در سرشماریها از سال ۵۵ بعنوان شهر در نظر گرفته شده است)، آزادشهر، کلالة، مینودشت و گالیکش که برخی از آنها مانند کلالة در طول این فاصله ده ساله (۴۵-۵۵) تا بیش از سه برابر جمعیت قبلی خود رشد پیدا کردند (۱۱/۱ درصد). در سال ۱۳۵۵ درصد جمعیت شهرنشین منطقه به ۳۳/۵ درصد می رسد یعنی از مجموع جمعیت ۷۹۰۶۰۶ نفری منطقه، تعداد ۲۶۵۰۳۲ نفر شهرنشین بوده اند که با این حال نسبت به جمعیت شهرنشین کشور در آن سال (۴۷ درصد) کمتر است.

افزایش جمعیت شهرنشین استان و دوبرابر شدن تعداد شهرها در این دوره، از یک سو متأثر از اوضاع اقتصادی، اجتماعی حاکم در سطح کشور بوده که در نتیجه اصلاحات ارضی و «سرمایه گذاری صنعتی با الگوی جایگزینی واردات و تنوع یافتن نسبی ساخت صنعتی و تغییر کامل الگوی مصرف جامعه که شرایط توسعه فزاینده ای را در نیاز به کار و نیروی انسانی در شهرها افزایش داد» (نظریان، ۱۳۷۴، ۸۲) و از سوی دیگر حاصل مهاجرت گسترده سیستانی ها به منطقه گرگان و گنبد در دهه چهل می باشد. این مهاجرتها بدنبال احداث سد های متعدد بر روی رود مرزی هیرمند توسط دولت افغانستان صورت گرفت، این رود تنها منبع آب زراعی مردم منطقه سیستان محسوب می شود. این مهاجران بدلیل حاکمیت زمینداران صاحب نفوذ در اراضی زیر سد و شمشگیر و شرق استان، عمدتاً در سازمانهای زراعی آن مناطق استقرار یافتند. بنابراین، روند کلی شهرنشینی استان علاوه بر اوضاع کلی کشور در آن دوره، متأثر از این مهاجرتها نیز بوده است که در تبدیل روستاها به شهرهای کوچک نقش مؤثری داشتند.

در سال ۱۳۶۵، گرچه تغییری در تعداد شهرهای استان حاصل نمی شود ولی میزان جمعیت شهرنشین همچنان سیری صعودی داشته است و از مجموع ۱۱۴۵۰۲۳ نفر جمعیت منطقه، ۴۲۲۱۹۳ نفر یعنی ۳۶/۸ درصد در شهرها ساکن بودند و در این منطقه، همچنان جمعیت روستایی غلبه داشته است در حالی که در طول این دوره (۶۵-۱۳۵۵) برای اولین بار در تاریخ ایران، جمعیت شهرنشین بر جمعیت روستایی پیشی می گیرد و به ۵۴/۲ درصد می رسد. در این دوره، گرگان در دریف شهرهای بیش از یکصد هزار نفری ایران قرار می گیرد و بیشترین رشد جمعیت در شهرهای آزادشهر (۹/۴ درصد)، مینودشت (۹/۱ درصد)، کلاله (۹ درصد)، گالیکش (۸/۴ درصد) و آق قلا (۸ درصد) تحقق می پذیرد و کمترین رشد را شهرخان ببین داشته است (۱/۱ درصد). شاید بتوان تقسیم اراضی بزرگ

مالکان فراری بین اقشار محروم این مناطق را که باعث افزایش درآمد روستائیان و تشدید تمایل آنان به زندگی در شهرها گردیده، یکی از علل مؤثر در افزایش جمعیت این شهرها دانست. عوامل دیگری مانند رشد شتابان جمعیت کشور با توقف برنامه تنظیم خانواده در سالهای اولیه انقلاب، پناهنده شدن افغانها به نقاط شهری استان، مهاجرت روستائیان به شهرها که بعد از انقلاب بدلیل مسائلی چون تورم اقتصادی و گسترش ارتباطات بین شهر و روستا تشدید شده در این امر دخیل بوده اند.

در سال ۱۳۷۵، از مجموع ۱۴۲۶۲۸۸ نفر جمعیت استان، ۴۱/۲ درصد یعنی ۵۸۸۹۸۵ نفر در نقاط شهری استان ساکن بوده اند. شهر دلدن به جمع شهرها می پیوندد و تعداد شهرهای استان به عدد ۱۶ می رسد. مشاهده میزانهای رشد جمعیت شهری در فاصله سالهای ۶۵ تا ۷۵ حاکی از آن است که نوعی هماهنگی و موزونی در رشد جمعیت شهرنشین استان به وجود آمده و ناهماهنگی های شدید دوره های قبل از بین رفته است، بطوری که در این دوره بالاترین میزان رشد به آزادشهر (۴/۳ درصد) و کمترین آن به گمیشان با ۱/۹ درصد تعلق داشته است و میانگین استانی رشد جمعیت شهری برابر ۳/۳ درصد بوده و هیچ یک از شهرهای استان در این فاصله ده ساله افزایش خارق العاده ای در جمعیت خود نداشته و یا دوبرابر نشده اند. در این دوره گنبدکاووس، بعنوان دومین شهر استان به جرگه شهرهای بالای صد هزار نفری می پیوندد.

در سالهای اخیر یعنی بعد از سرشماری ۱۳۷۵، بدنبال جدا شدن منطقه از بدنه استان مازندران و شکل گیری استان گلستان، برخی نقاط روستایی از جمله مراوه تپه، سرخنکلاته، اینچه برون، انبار الوم، فاضل آباد و مجموعه روستایی قارقی، بناور و کتوک تحت عنوان سیمین شهر، به شهر تبدیل شده و امروزه تعداد شهرهای استان به عدد ۲۲ می رسد. جمعیت شهرهای اخیر در جدول شماره ۲ آمده است.

به نظر نگارنده، تبدیل این نقاط روستایی به شهر از سوی دولت، بویژه در بخشهای محروم شمال استان را می توان اقدامی مفید و مؤثر در جهت ساماندهی توزیع فضایی شهرها در سطح منطقه و جلوگیری از تمرکز شدید مراکز جمعیتی در نیمه جنوبی استان و محرومیت زدایی از مناطق محروم نیمه شمالی ارزیابی کرد. تزیق بودجه و امکانات و سرمایه گذاری در بخشهای تولیدی - صنعتی شهرهای جدید التاسیس این مناطق می تواند در تعادل بخشی جمعیت شهری استان از نظر توزیع جغرافیایی و تشویق مردم به اسکان در مناطق شمالی و جلوگیری از مهاجرتهای روستایی بسیار کار ساز و مفید باشد.

از نظر سطح بندی نقاط شهری، در حال حاضر استان گلستان دارای دو شهر بالای صد هزار نفری (گرگان و گنبدکاووس)، پنج شهر بین ۲۵ تا ۵۰ هزار نفری (بندر ترکمن، علی آباد، آزادشهر، کردکوی کلالة)، پنج شهر بین ۱۵ تا ۲۵ هزار نفری (گالیکش، گمیشان، مینودشت، آق قلا و بندرگز) و ده شهر کمتر از ۱۵ هزار نفری (رامیان، نوکنده، خان ببین، دلد، اینچه برون، مراوه تپه، سیمین شهر، فاضل آباد، سرخنکلاته و انبارالوم) می باشد.

(نقشه شماره ۱)

جدول شماره ۱: تغییرات جمعیتی شهرهای استان گلستان

نام شهر	۱۳۳۵	۱۳۴۵	۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	متوسط رشد سالانه (۷۵-۱۳۳۵) %
آزادشهر	۹۹۰	۳۸۵۰	۸۷۶۱	۲۱۵۰۹	۳۳۰۸۲	۹/۱۷
آق قلا	۱۴۰۵	۴۰۶۸	۶۹۶۰	۱۵۰۰۶	۲۲۲۰۰	۷/۱۴
بندر ترکمن	۸۲۸۴	۱۳۰۸۱	۱۷۳۳۹	۲۸۳۵۸	۳۸۵۸۲	۴/۹۳
بندرگز	۴۶۹۳	۶۱۰۰	۷۳۴۶	۱۱۳۳۵	۱۵۷۲۷	۳/۰۷
خان ببین	۹۱۰	۲۸۸۵	۶۳۵۲	۷۰۶۳	۹۶۶۲	۶/۰۸
دلند	۸۸۸	۱۷۹۲	۴۱۹۳	۵۹۷۴	۶۷۴۶	۵/۲۰
رامیان	۲۷۴۶	۴۷۰۷	۵۷۱۹	۷۵۳۸	۱۱۰۰۱	۳/۵۳
علی آباد	۲۰۳۹	۱۰۵۲۷	۱۷۹۱۸	۳۱۱۷۳	۴۱۳۹۷	۷/۸۲
کلاله	۷۲۳	۲۲۹۱	۶۵۵۹	۱۵۵۱۱	۲۳۵۸۶	۹/۱۰
کردکوی	۹۸۵۵	۱۱۳۲۱	۱۴۷۴۵	۲۱۰۱۴	۲۶۴۹۲	۲/۵۰
گالیکش	۴۰۹	۲۷۳۰	۵۱۵۰	۱۱۵۴۵	۱۶۸۲۲	۹/۷۴
گرگان	۲۸۳۸۰	۵۱۱۸۱	۸۸۰۳۳	۱۳۹۴۳۰	۱۸۸۷۱۰	۴/۸۵
گمیشان	۵۱۶۸	۶۳۹۱	۷۹۷۵	۱۱۷۰۴	۱۴۱۷۵	۲/۵۵
گنبدکاووس	۱۸۳۴۷	۴۰۶۶۷	۶۰۷۲۱	۸۷۱۰۰	۱۱۱۲۵۳	۲/۶۱
مینودشت	-	۲۴۹۶	۵۸۱۸	۱۳۹۰۷	۲۱۰۱۱	-
نوکنده	۳۸۲۲	۵۹۲۸	۶۹۸۲	۶۸۳۶	۸۳۳۹	۱/۹۷

ماخذ: جمعیت شهرهای ایران، مرکز آمار ایران، ۱۳۷۹

جدول شماره ۲: جمعیت شهرهای جدیدالتأسیس استان گلستان (۱۳۸۱)

تعداد جمعیت (نفر)	نام شهر
۱۳۷۹۵	سیمین شهر
۱۲۲۴۱	فاضل آباد
۷۱۰۰	انبارالوم
۶۸۰۰	سرخنکلاته
۵۵۱۵	مراوه تپه
۱۸۳۰	اینچه برون

ماخذ آمارها: سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان گلستان

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

نتیجه گیری

از مجموع مباحث فوق می توان چنین نتیجه گرفت که جمعیت شهرنشین استان پس از طی یک دوره فراز و نشیب های فوق العاده، امروزه به یک حالت متعادل تری در رشد جمعیت دست یافته است. در شکل گیری و گسترش شهرهای استان عوامل متعددی دخالت داشته اند که عبارتند از: مساعدت عوامل طبیعی مانند خاک حاصلخیز، اقلیم مناسب، دسترسی به منابع آب در بخشهای جنوبی، جاده ترانزیتی تهران - مشهد، رشد طبیعی جمعیت شهرها و توقف سیاست تنظیم خانواده در دهه های اول انقلاب، رشد طبیعی جمعیت روستاها و تبدیل شدن آنان به شهر، پناهنده شدن افغانیها به مناطق شهری استان، مهاجرت گسترده سیستانیها در دهه چهل به منطقه، تمهیدات و سیاستهای دولت مرکزی در خصوص ایجاد شهرهای جدید یا تقویت و توسعه کالبدی شهرهای موجود، اصلاحات ارضی و مهاجرت روستاییان به شهرها بدلیل کمبود فرصتهای شغلی و درآمد کافی در روستاها. بنابراین توزیع فضایی شهرها در سطح استان که عمدتاً در نیمه جنوبی آن تراکم یافته است با تبدیل برخی نقاط روستایی نیمه شمالی استان، می رود تا حالت متعادل تری پیدا کند.

منابع

- ۱- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۷۸): پژوهش در نام های ایران، انتشارات روزبه، تهران.
- ۲- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۵): از شار تا شهر، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۳- زنجانی، حبیب اله (۱۳۷۰): جمعیت و شهرنشینی در ایران، جلد اول، انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی، تهران
- ۴- زنجانی، حبیب اله (۱۳۶۸): راهنمای جمعیت شهرهای ایران، چاپ اول، انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی، تهران
- ۵- معین، محمد (۱۳۶۰): فرهنگ فارسی معین، جلد ششم، چاپ چهارم، انتشارات امیر کبیر، تهران
- ۶- محمودزاده، کمال (۱۳۵۰): شناخت دریای مازندران و پیرامون آن، انتشارات بینا، تهران
- ۷- مرکز آمار ایران (۱۳۷۹): جمعیت شهرهای ایران (۷۵-۱۳۳۵) آبانماه، تهران
- ۸- نظریان، اصغر (۱۳۷۴): جغرافیای شهری ایران، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه پیام نور
- ۹- نوبان، مهرالزمان (۱۳۷۶): نام مکانهای جغرافیایی در بستر زمان - انتشارات ما، تهران
- ۱۰- عابدین درکوش، سعید (۱۳۶۴): درآمدی به اقتصاد شهری، چاپ اول، انتشارات مرکز نشر دانشگاهی، تهران

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

- 11 - Carter, Harold (1990): The study of Urban Geography ,Third edition, London, New york: Routledge
- 12- Costa, Frank J. (1998): Currents of change: urban planning & Regional Development; in: Regional Development & planning for the 21st century, New york: Routledge